

К49

3874-р

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

КЛИМКО Наталія Олексіївна

УДК 376-056.263.09(092)

**РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СУРДОПЕДАГОГІКИ У НАУКОВІЙ
СПАДЩИНІ МИКОЛИ ДМИТРОВИЧА ЯРМАЧЕНКА**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2014

11471
ІНБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор
Фомічова Людмила Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри сурдопедагогіки.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, доцент
Гладуш Віктор Антонович,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара.
завідувач кафедри педагогіки
та корекційної освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
Єжова Тетяна Євгенівна,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
доцент кафедри спеціальної психології,
корекційної та інклюзивної освіти.

Захист відбудеться «24» грудня 2014 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.14 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «21» листопада 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Перебудова освітнього простору в Україні, що пов'язана з переходом до нового рівня середньої та вищої школи на основі гуманізації та демократизації, потребує якісних змін у галузі національної системи освіти України.

Особливо важливою у визначенні стратегії розвитку освіти є потреба в збереженні й примноженні національних здобутків, оптимальне поєднання інноваційних ідей і досягнень вітчизняної та світової педагогічної думки. Адже взаємозв'язок і взаємодія передового досвіду та нових підходів, прогресивних ідей минулого та інновацій сучасності, історії та теорії формують високі суспільні цінності й ідеали, професійні, особистісні якості громадянина європейської держави. Осмислення минулого впливає на зміну сьогодення, і це закономірно, адже минуле тісно пов'язане із сьогоденням, із сучасністю, воно є фундаментом для побудови системи безперервного навчання і виховання, для досягнення високих освітніх рівнів, духовного вдосконалення кожної особистості, формування інтелектуального і культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Звернення до педагогічної спадщини українських вчених, письменників, поетів, громадських діячів дає змогу повернути забуті та втрачені імена, більш ґрунтовно вивчити історичні закономірності становлення й розвитку української педагогіки, забезпечити єдність і наступність історико-педагогічного процесу.

Удосконалення навчально-виховного процесу шкіл для дітей зі зниженим слухом пов'язано з урахуванням провідних досліджень з сурдопедагогіки та узагальнення педагогічного досвіду. Орієнтуючись на загальнотеоретичні позиції аналізу первинних і вторинних вад (Л.С.Виготський, О.І.Дьячков, С.О.Зиков) розроблено оптимальні корекційні шляхи навчання та виховання дітей з вадами слуху (Р.М.Боскіс, Л.В.Нейман, Н.Г.Морозова, О.П.Гозова, Ф.Ф.Рау, Ф.А.Рау). Вагомими результатами характеризуються дослідження з сурдопедагогіки і сурдопсихології, виконані українськими вченими (Л.І.Фомічова, М.К.Шеремет, Г.М.Кобернік, Н.Ф.Засенко, І.М.Лобурець, Е.П.Гроза, О.С.Горлачов, О.П.Круглик, Л.О.Малина, О.В.Комісаров, Л.С.Гренюк).

До когорти відомих сурдопедагогів, які зробили вагомий внесок у розвиток сурдопедагогіки, належить і Микола Дмитрович Ярмаченко – український сурдопедагог, доктор педагогічних наук, професор, перший завідувач кафедри дефектології, кафедри сурдопедагогіки та логопедії Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького, проректор з наукової роботи, в.о. ректора КДПІ імені О.М.Горького, директор Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства освіти УРСР, президент-організатор, Перший президент АПН України (нині НАПН України).

Педагогічні монографії, статті, підручники та посібники М.Д.Ярмаченка і до сьогодні залишаються актуальними та широко

використовуються сурдопедагогами-практиками, студентами та батьками дітей з вадами слуху.

Вивчення та аналіз літературних джерел засвідчує, що науково-просвітницька діяльність М.Д.Ярмаченка є недостатньо вивченою і до цього часу не була предметом окремого дослідження. Отже, не розробленість проблеми та її історико-педагогічна значущість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – «**Розвиток теорії та історії сурдопедагогіки у науковій спадщині Миколи Дмитровича Ярмаченка**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри сурдопедагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова «Психолого-педагогічні засади інноваційного підходу до організації навчально-виховної роботи в спеціальних закладах освіти для дітей з вадами слуху». Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої Ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 23 лютого 2012 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 30 жовтня 2012 р.).

Метою дослідження виступало з'ясування біографічних даних та наукового внеску М.Д.Ярмаченка в теорію та історію сурдопедагогіки.

Для досягнення поставленої мети сформульовані такі конкретні завдання:

- 1) дослідити, виокремити, оприлюднити і ввести в науковий обіг документи про життєвий та творчий шлях М.Д. Ярмаченка;
- 2) визначити етапи науково-просвітницької діяльності М.Д.Ярмаченка;
- 3) з'ясувати роль науково-дослідницького внеску М.Д.Ярмаченка у теорію сурдопедагогіки;
- 4) систематизувати й описати науковий доробок М.Д.Ярмаченка з історії сурдопедагогіки.

Об'єкт дослідження – науково-педагогічна діяльність та творча спадщина М.Д.Ярмаченка.

Предмет дослідження – теоретичний та історичний внесок М.Д.Ярмаченка в сурдопедагогіку.

Методи дослідження. Мета й завдання дисертаційного дослідження зумовили необхідність застосування комплексу наукових методів: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, зіставлення, систематизація та класифікація фактів з архівних джерел – сприяли вивченню творчого доробку М.Д.Ярмаченка з позиції історії, теорії та практики; *історико-педагогічні* – ретроспективний, логіко-системний, хронологічно-структурний, зіставно-порівняльний аналіз праць вченого, літературних та архівних джерел – надали підстави для з'ясування виникнення та вітлення сурдопедагогічних ідей М.Д.Ярмаченка; *пошуково-бібліографічні* – систематизація і класифікація архівних фондів, бібліотечних каталогів, за допомогою яких досліджувалась науково-просвітницька діяльність М.Д.Ярмаченка;

соціологічні – відбір, періодизація та класифікація історичних фактів – сприяли уточненню творчо-біографічних даних М.Д.Ярмаченка.

Методологічною і теоретичною основою є положення теорії наукового пізнання, об'єктивний та історичний підхід до аналізу педагогічних явищ (В.П.Андрущенко, В.Г.Кремень, В.М.Синьов); системний підхід та положення про єдність загального і часткового (Вол.І.Бондар, Л.П.Вовк, М.Б.Євтух, О.В.Сухомлинська, М.Д.Ярмаченко); методологічне положення про роль особистості в науці логічно трансформоване на історико-педагогічне поле (І.Д.Бех, А.М.Бойко, Віт.І.Бондар, І.А.Зязюн, Н.Г.Ничкало); культурно-історична концепція (Л.С.Виготський); положення про соціально-історичну зумовленість та корекційну спрямованість освіти осіб з порушеннями психофізичного розвитку (Віт.І.Бондар, Є.П.Синьова, С.В.Федоренко, Л.І.Фомічова, М.К.Шеремет).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що: *вперше*: в узагальненому та систематизованому вигляді розкрито науково-просвітницьку діяльність М.Д.Ярмаченка; обґрунтовано та описано етапи науково-педагогічної діяльності М.Д.Ярмаченка; проаналізовано внесок М.Д.Ярмаченка в теорію сурдопедагогіки; систематизовано виокремленні М.Д.Ярмаченком факти з навчання і виховання глухих дітей в Україні, що стосуються спеціальних шкіл, видатних просвітителів, громадських діячів за період з Х по ХХІ ст.;

уточнено біографічні дані М.Д.Ярмаченка;

доповнено дані з історії вітчизняної дефектології.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані для збагачення та наповнення змісту й уточнення лекційних курсів для студентів-дефектологів університетів з актуальних проблем корекційної педагогіки; при написанні підручників, навчальних посібників, іншої навчально-методичної літератури з історії вітчизняної сурдопедагогіки для виш; у роботі наукових студентських гуртків; при написанні курсових, дипломних та магістерських робіт.

Результати проведеного дослідження були реалізовані в процесі викладання навчальних дисциплін: «Історія сурдопедагогіки» та «Проблеми компенсації глухоти» Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М.П. Драгоманова (довідка про впровадження № 284/14 від 29 квітня 2014 р.) та створенні аудиторії-музею М.Д.Ярмаченка.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на восьми науково-практичних конференціях: *міжнародних*: «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2013); *всеукраїнських*: XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічні читання – 2012» з проблеми: «Взаємовплив сурдопедагогічної теорії і практики» (Київ – Болград, 2012); XIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічні читання – 2013» з проблеми: «Інтеграція дітей з вадами слуху в суспільство та напрямки інклюзивної освіти в Україні» (Київ, 2013); XV Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічні читання – 2014» з проблеми: «Демократичні

перетворення України і її глухі та слабочуючі громадяни» (Київ, 2014); *звітних наукових конференцій* НПУ імені М.П. Драгоманова (2011, 2012, 2013, 2014 р.р.).

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено у 7 одноосібних публікаціях автора, зокрема: 6 – у наукових фахових виданнях України, 1 стаття в іноземному фаховому виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст дисертації викладено на 204 сторінках. Робота містить 29 таблиць та 10 рисунків на 32 сторінках. Зальний обсяг дисертації становить 320 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обгрунтовано актуальність теми, зазначено зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та методологічну і теоретичну основу дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, охарактеризовано комплекс методів дослідження, наведено дані про апробацію та впровадження отриманих результатів, вказано публікації та структура дисертації.

У першому розділі «**Микола Дмитрович Ярмаченко – фундатор та організатор освітнього і наукового простору України**» здійснено ретроспективний аналіз архівних та літературних джерел, які висвітлюють творче життя й науково-просвітницьку діяльність М.Д.Ярмаченка.

Біографічний, життєвий та творчий шлях простежено через наявні архівні документи та літературні джерела, зіставлення та порівняння яких надало можливість виділити наступні критерії аналізу біографічних даних М.Д.Ярмаченка: змінюваність і вдосконалення рівня професіоналізму (студент, аспірант, кандидат, доктор педагогічних наук, член-кореспондент, дійсний член АПН СРСР); характер провідної діяльності в певний історичний проміжок часу (навчання, викладання, керівництво науково-дослідною роботою інституту, керівництво розбудовою педагогіки в роки набуття Україною незалежності); об'єктивні можливості персонального впливу на розвиток науки і освіти України (директор НДІ педагогіки МО УРСР, президент АПН України); обсяг і сутність науково-педагогічних праць (аналіз 300 наукових і публіцистичних праць, рукописів, стенограм доповідей, лекцій).

Аналіз архівних джерел, біографічних матеріалів надав можливість виділити і описати чотири етапи науково-педагогічної діяльності М.Д.Ярмаченка: перший – етап зростання, освіти і професійного визначення (1947-1954 р.р.); другий – етап творчої, науково-управлінської зрілості, початок створення наукової школи (1954-1973 р.р.); третій – етап реалізації теоретичних, історичних підходів, розвитку і керівництва передовою педагогічною думкою в Україні (1973-1992 р.р.); четвертий – етап творення гуманістичних, демократичних засад розбудови педагогічного та наукового простору незалежної України (1992-2010 р.р.).

Перший етап характеризує формування М.Д.Ярмаченка як педагога, науковця, освітянина та громадського діяча. На підставі аналізу архівних документів було встановлено, що на становлення М.Д.Ярмаченка, як дослідника, вплинула його сім'я: саме в родинному колі були вперше усвідомлені українські світоглядні установки, зародилися ціннісні орієнтири, сформувалась рідна мова, засвоєлися життєві цілі, прагнення та ідеали, які стали рушійними силами формування особистості.

Після закінчення школи (1935-1947 р.р.) М.Д.Ярмаченко розпочав шлях опанування педагогічною майстерністю в КДПІ імені О.М.Горького зі студентської лави (1947 р.); далі був зарахований аспірантом першого року навчання кафедри спецпедагогіки (1951 р.).

Другий етап охоплює часи трудової діяльності М.Д.Ярмаченка в КДПІ імені О.М.Горького, де він спочатку був асистентом кафедри спецпедагогіки (1954 р.); 24 грудня 1954 р. відбувся захист кандидатської дисертації на тему: «Розвиток зв'язної мови у глухих учнів III класу» (м. Київ); надалі – він завідувач кафедри дефектології (1959 р.), кафедри сурдопедагогіки та логопедії (1965 р.); потім – в. о. доцента (1960 р.); доцент (1962 р.); проректор з навчальної роботи (1968 р.); 12 червня 1969 р. відбувся захист докторської дисертації на тему: «Виховання і навчання глухих дітей в Українській РСР» (м. Москва); професор (1971 р.); в.о. ректора КДПІ імені О.М.Горького (1973 р.).

Третій етап характеризується діяльністю М.Д.Ярмаченка в Науково-дослідному інституті педагогіки МО УРСР. Як директор, М.Д.Ярмаченко зосередив зусилля наукової установи на розв'язання актуальних проблем педагогічної теорії та практики, які постійно змінювались, переосмислювались відповідно новим реаліям життя, перспективам соціально-економічного розвитку держави. В даний період інтенсивно розвивалася його наукова школа, яку склали вчені-сурдопедагоги, зокрема: Т.Є.Єжова, Н.В.Єфіменко, В.В.Засенко, Г.М.Кобернік, І.П.Колесник, І.М.Лобурець, О.О.Савченко, Л.І.Фомічова, М.К.Шеремет та ін.

Під керівництвом М.Д. Ярмаченка НДІ педагогіки МО УРСР змінився за кадровим потенціалом, якому були доступні для подальшого ефективного розв'язання ті виклики, що поставали перед освітою та педагогічною наукою в різні періоди: кількісно зросла зі 120 до 201 чисельність наукових співробітників.

В 1974 р. М.Д.Ярмаченко був обраний членом-кореспондентом, у 1976 р. – дійсним членом АПН СРСР; в 1975 р. М.Д.Ярмаченка затверджено членом колегії Міністерства освіти УРСР.

Велика заслуга М.Д. Ярмаченка, як директора інституту, полягала у вихованні та підготовці науково-педагогічних кадрів через аспірантуру та докторантуру (дані містяться в табл. 1).

Таблиця 1

Кількісний розподіл аспірантів і докторантів за роками захисту дисертацій

Роки	1976	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	Разом
Кількість аспірантів і докторантів	60	80	82	81	100	114	126	122	117	87	969

Науковий статус інституту підтверджував значний обсяг публікацій: 39 монографій, 225 підручників, 452 навчальних та методичних посібників, 75 наукових збірок, 493 методичні розробки. Велика увага приділялася вдосконаленню існуючих та написанню нових програм, науково-методичних рекомендацій для різних галузей педагогічної науки.

Четвертий етап науково-просвітницької діяльності М.Д.Ярмаченка пов'язаний зі створенням Академії педагогічних наук України (НАПН України) та виконання ним складних функцій Першого Президента АПН України.

Кабінетом Міністрів України 16 червня 1992 р. була прийнята Постанова (№ 335), в якій передбачались конкретні заходи щодо створення АПН України. Президентом-організатором АПН України було призначено дійсного члена АПН СРСР, директора НДІ педагогіки МО УРСР М.Д.Ярмаченка. У даній Постанові, окрім М.Д.Ярмаченка, затверджено 14 академіків-засновників – Ф.С.Аврат, Є.Г.Гончарук, О.А.Захаренко, Л.О.Каніщенко, О.В.Киричук, В.М.Мадзігон, Б.І.Мокін, В.Ф.Прісняков, І.Ф.Прокопенко, О.Я.Савченко, В.І.Скок, В.В.Скопенко, П.М.Таланчук, М.І.Шкіль.

АПН України, очолювана М.Д.Ярмаченком, як Першим Президентом, стала вищим галузевим державно-науковим закладом, діяльність якого була спрямована на вирішення різнопланових завдань освіти незалежної України.

За 5 років діяльності М.Д.Ярмаченка на посаді Президента АПН України була вивірена структура АПН України, яка складалася з трьох підрозділів: академічного, організаційного, наукового, що підпорядковувалися Президенту АПН. Очолювала підрозділи АПН України Президія Академії: перший віце-президент, віце-президент, головний учений секретар, академіки-секретарі відділень АПН України, члени Президії. Членами АПН України виступали: дійсні члени, члени-кореспонденти, іноземні члени, почесні члени. Було створено бібліотеку, Педагогічний музей та 7 науково-дослідних інститутів: Інститут педагогіки, Інститут психології, Інститут дефектології, Інститут педагогіки і психології професійного навчання, Інститут методів навчання іноземних мов, Інститут проблем виховання, Інститут соціальної та політичної психології.

Кількість наукових працівників зросла з 479 до 863, із них: кількість докторів наук збільшилась з 28 до 88, а кандидатів наук – з 235 до 386.

Отже, за керівництва М.Д. Ярмаченка, АПН України стала центром педагогічної думки, інтегратором ідей, носієм моральних та духовних

цінностей української нації, натхненником прогресивних перетворень в освіті.

У другому розділі «Розробка М.Д.Ярмаченком методичних та теоретичних засад корекційного навчання та виховання дітей з вадами слуху» проаналізована наукова спадщина вченого, оцінено й описано його внесок у розвиток вітчизняної сурдопедагогічної науки.

Встановлено, що наукова діяльність М.Д.Ярмаченка була спрямована, передусім, на дослідження актуальних питань вітчизняної сурдопедагогічної теорії та практики навчання і виховання дітей з вадами слуху. Теоретичний внесок М.Д.Ярмаченка стосувався: проблеми зв'язного мовлення глухих дітей, аналізу свідомості в розвитку дитини з вадами слуху, розкриття теоретичної сутності компенсації глухоти, причинно-наслідкових тенденцій в інтеграції та соціалізації дітей з вадами слуху.

Вивчаючи питання розвитку зв'язного мовлення у глухих учнів, М.Д.Ярмаченком розроблено теоретичне підґрунтя самостійного ініціативного використання словесного мовлення у спілкуванні.

Теоретичні положення набули практичної трансформації у, зокрема, веденні глухими дітьми календаря погоди, природи, щоденників, листуванні, залучення їхнього життєвого досвіду, спостереження, продуктивної діяльності.

М.Д.Ярмаченка слід також оцінити як методолога сурдопедагогіки, що підтверджується розробкою ним теорії компенсації. Автором здійснено класифікацію підходів, розробленої ним теорії компенсації. М.Д.Ярмаченко виділив три структурні підходи, які існують в теорії компенсації і дотепер, але виникли в ході історичного розвитку суспільства, освіти і культури: ідеалістично релігійно-містичний; вульгарно-матеріалістичний; діалектико-матеріалістичний.

Аналіз досліджень свідчить про оцінку автором шляхів розвитку сурдопедагогіки України за лінією, яка б спиралась на розвиток глибинних пластів психічного здоров'я дитини. За його теорією слід виходити не з вади дитини, а з її збережених аналізаторів, тобто, не виходити з позиції розгляду дитини як «дефективної». Саме як переорієнтацію з дефекту на здоров'я М.Д.Ярмаченко оцінює внесок Л.С.Виготського у дефектологічну науку.

Слід зазначити, що вітчизняна дефектологічна наука свого часу, саме під впливом поглядів М.Д.Ярмаченка, змінила термін «туговухі» діти на термін «слабочуючі» діти.

До значного здобутку в сурдопедагогіці слід віднести виділені вченим сутність та умови реалізації методів соціальної компенсації: введення глухих і слабочуючих дітей у «велике життя»; зміцнення зв'язків дитини з соціальним середовищем; розширення і стимулювання активності, дієвої часті дітей у спілкуванні зі світом.

Сформульовані М.Д.Ярмаченком найважливіші фактори, що сприяють реалізації компенсаторних можливостей дітей з вадами слуху, і дотепер, використовуються у навчально-виховному процесі спеціальної школи: спеціально організований навчально-виховний процес; суспільно-корисна

трудова діяльність; фізична культура та спорт; образотворча діяльність; театральнo-концертна діяльність; літературна діяльність; наукова діяльність.

Внесок М.Д.Ярмаченка в розробку проблеми компенсації свідчить про те, що вчений вийшов за межі намічених Л.С.Виготським позицій, розвинув і розгорнув власні теоретичні підходи щодо трансформації сурдопедагогічних технологій у практичну роботу спеціальних шкіл. Саме тому підхід М.Д.Ярмаченка є зразком високого творчого пошуку, методологічної вивіреності, практичної продуктивності.

Не менш важливим питанням у сурдопедагогіці та сурдопсихології, на думку М.Д. Ярмаченка, є питання свідомості у навчанні дітей з вадами слуху. Досліджуючи важливість свідомості в розвитку дитини з вадами слуху, вченим була надана об'єктивна оцінка поглядів педагогів, психологів і сурдопедагогів на проблему свідомості, розмежовано та диференційовано поняття «свідомість» від інших суміжних понять, визначено типологію свідомості, встановлено основні риси принципу свідомості у навчанні дітей з вадами слуху.

Великою заслугою М.Д. Ярмаченка є те, що він окреслив і сформулював головні завдання спеціальної школи, які є орієнтиром для розбудови навчально-виховного процесу спеціальної школи в сучасних умовах. До таких завдань слід віднести: формування та виховання всебічно розвиненої, освіченої, свідомої особистості; розвиток зв'язного мовлення як умови ефективної соціалізації; виокремлення і використання у практиці передового сурдопедагогічного досвіду. Саме тому, за теорією М.Д.Ярмаченка, принцип свідомості повинен займати центральне місце в системі дидактичних принципів сурдопедагогіки.

Значна увага в наукових працях М.Д. Ярмаченка приділена питанням інтеграції та соціалізації дітей з вадами слуху в суспільство. Досліджуючи проблему інтеграції та соціалізації з історично вивірених позицій, М.Д. Ярмаченко дійшов висновків, відповідно яким перші спроби інтеграції та соціалізації з'явилися стихійно, без методологічної вивіреності, без достатніх сурдопедагогічних технологій та сурдопсихологічного обґрунтування. Оскільки він у дослідженнях звертався до тривалого історичного періоду, то в своїх працях і висновках ґрунтувався на аналізі джерел двох типів, а саме: на архівних матеріалах, які до нього не були віднайдені, та на наукових дослідженнях, які були недоступні широкому загалу сурдопедагогів.

М.Д.Ярмаченко був першим дослідником, який встановив, що вперше проблема інтеграції була порушена в Англії у 1819 р., а в 1825 р. ідея інтеграції глухих в колектив чуючих була знову описана в роботі Данієля.

Аналіз історичного шляху соціалізації дітей з вадами слуху, надав М.Д.Ярмаченку можливість виділити головні фактори інтеграції та соціалізації дитини з вадами слуху, а саме: наявність розвитку специфічних завдань, реалізація спеціально-організованого навчально-виховного процесу, формування усного мовлення, створення спеціальних ситуацій у житті дитини, детермінація інтересу до мовлення, формування потреб у мовленні.

До складових інтеграції і соціалізації автор відніс наступні: джерело знань та форми їх подання шляхом засвоєння знань, активізація пізнавальних процесів, детермінації розвитку ініціативності.

Отже, осяжність виявленого в педагогічній спадщині М.Д.Ярмаченка теоретичного внеску, який стосується розробки проблеми свідомості, зв'язного мовлення, компенсації, інтегрованого навчання, ставить М.Д.Ярмаченка в ряд видатних методологів і теоретиків сучасної сурдопедагогіки, зокрема, і корекційної педагогіки в цілому.

У третьому розділі «Історична спадщина М.Д.Ярмаченка» досліджено внесок М.Д.Ярмаченка в історію сурдопедагогіки, зосереджено увагу на аналізі поглядів М.Д.Ярмаченка стосовно історії становлення та розвитку спеціально організованого навчально-виховного процесу дітей з вадами слуху.

Аналіз наукової спадщини свідчить про те, що М.Д.Ярмаченко є фундатором історії сурдопедагогіки, першим хто описав історію розвитку сурдопедагогіки в Україні, яка на сьогодні налічує близько 220 років. Осяжність матеріалу, зібраного М.Д.Ярмаченком, не дає можливості розкрити повністю його внесок в рамках одного дослідження. У зв'язку з цим зупинимося на тих позиціях, які стали зразком вивірності, новизни, значимості.

За систематизацією архівних матеріалів М.Д.Ярмаченком було визначено історичні рамки та виокремлено 9 періодів становлення сурдопедагогіки в Україні: погляди на глухонімосту за часів Київської Русі (X ст.) і надалі (X-XV ст.); громадська опіка і виховання глухонімих дітей в Україні в період XV–поч. XIX ст.; виникнення та розвиток спеціальних закладів для дітей з вадами слуху (XIX–поч. XX ст.); реорганізація (1917-1927 р.р. поч. XX ст.); розвиток у довоснні п'ятирічки (1928-1941 р.р. перша пол. XX ст.); період Другої світової війни (1941-1945 р.р. XX ст.); відбудова (1946-1956 р.р. XX ст.); період розквіту (1957-1967 р.р. XX ст.); розбудова сурдопедагогіки в УРСР (середина XX ст.); сурдопедагогіка в роки проголошення незалежності України (кінець XX ст.-дотепер).

Для розуміння сучасності функціонування спеціальних шкіл важливим стало віднайдення М.Д.Ярмаченком архівних даних про відкриття перших у XIX ст. 17 шкіл в Україні. Знання, внесені автором в історію педагогіки про те, що вже на початку XIX ст. у країні почала створюватися система навчальних закладів, в яких глухі діти набували освіти, привчалися до професійної праці (шевська, кравецька, типографська справи, домоведення, садівництво, квітництво, тваринництво). Саме здійснені вченим узагальнення надають відомості про формування спеціальних методів навчання дітей (синтетичний, лексичний, жестовий, чистий усний метод). М.Д.Ярмаченком дається оцінка унікальності роботи над вимовою, мовленням. Автором віднайдені факти, орієнтуючись на які, можливо укомплектувати спеціальні школи. Так, школи налічували до 100 і більше дітей, в класах знаходилося близько 10-12 дітей. Ґрунтовне вивчення історичної інформації щодо ефективності навчання, дозволили

М.Д.Ярмаченку розробити і втілити в практику вимоги щодо наповнюваності класів шкіл для дітей з вадами слуху. Особливе значення для історії сурдопедагогіки є віднайдені і оцінені автором перелік навчальних предметів: фребелівські заняття, вимова, читання, письмо, читання з губ, мова, арифметика, географія, природа, історія, релігія, каліграфія, малювання, теологія, фізкультура, ручна праця для дівчаток та ремесло для хлопців.

М.Д.Ярмаченко був переконаний в унікальності та специфічності навчально-виховного процесу кожного навчального закладу для глухонімих дітей, що, на його думку, пов'язано: з відсутністю єдиних навчальних планів, програм і підручників, кваліфікованого керівництва навчально-виховною роботою в існуючих школах для глухонімих дітей, що призвело врешті-решт до того, що кожна школа організовувала навчально-виховний процес, спираючись на власні сили, кошти тощо.

Систематизуючи та аналізуючи архівні матеріали, М.Д.Ярмаченко вперше оприлюднив імена та діяльність 50 (поч. XIX ст.) видатних діячів, які безпосередньо впливали на освіту глухих дітей та розбудовували історію й теорію сурдопедагогіки: Феодосій Печерський, князі Володимир та Всеволод Юрійович, Яків Вільде, М.Г.Погребинський, Г.О.Гурцов, Л.Н.Аніскевич, Миткевич, Г.Г.Маразлі, Н.Л.Тимофєєв, Новікова, Ю.О.Коган, Менделєєв, Д.Д.Кац, С.Л.Кугель, С.С.Фукс, Ф.Бронштейн, Н.Альтер, А.Є.Амбарцумов, Шех, Д.Штейнванд, Р.Адг, А.Ф.Бахметєв, О.Г.Прозоров, В.Встухов, К.В.Жданова, А.А.Мальцев, Н.Т.Вашенко, С.П.Сорока, Г.Л.Дидоренко, Є.Проскурніков, М.Яворський, О.Л.Воздвиженська, Є.С.Трепова, А.С.Лєнц, Н.К.Патканова, Т.Білоусенко, Є.К.Андрієвський, брати Варда, О.В.Луніна, Є.М.Лонгінова, Ф.Ф.Мовчановський, С.В.Підпригора, А.М.Кузьмін, Л.А.Ватоліна, Е.А.Виноградова, К.Д.Крилов, Францішек Гольдгайм (псевдонім цісаря Франца I), граф Потоцький, А.Мейбаум, І.Бардах. Віднайдені, оприлюднені імена засновників, директорів і вчителів шкіл характеризують науковий потенціал України в історичному розвитку.

М.Д.Ярмаченко підкреслював значимість українських сурдопедагогіч-практиків, узагальнивши їхні погляди на практичну діяльність: Н.К.Патканової, О.Комир, П.Головка, М.Д.Варди, А.В.Володимирського, М.Л.Тимофєєва, Ф.М.Яворського. Вказані сурдопедагоги показали можливість розумового розвитку дітей з вадами слуху; сутність та організаційні засади спеціального навчання глухих та слабочуючих дітей; сформулювали мету, висвітлили прогресивні на той час погляди на зміст, засоби та методи навчання дітей з вадами слуху. Разом з тим, М.Д.Ярмаченко констатував, що не всі прогресивні ідеї у подальшому були використані в практиці навчання та виховання глухих і слабочуючих дітей.

Детально описуючи внесок кожного видатного діяча певного історичного періоду, М.Д.Ярмаченко, тим самим, вказав сучасній громадськості України на значимість діяльності кожного члена суспільства, на роль активної громадянської позиції, на можливість історичної динаміки

через залучення до діяльності кращих представників суспільства певного історичного періоду, про роль особистості в науці та історії.

Отже, рамки історичного дослідження М.Д. Ярмаченка склали значний історичний період: з часів Київської Русі (X ст.) до початку XXI ст. (2010 р.).

Вагомим внеском М.Д. Ярмаченка в історію сурдопедагогіки є аналіз навчальних програм та планів, які визначали зміст навчально-виховної роботи в школах для глухих дітей в роки відбудови та розвитку радянського суспільства (1928-1960 р.р.). Саме в період відбудови, за висновками М.Д.Ярмаченка, вперше була звернена увага на такі важливі предмети, як постановка усної мови, читання з губ, розвиток розмовної мови, предметні уроки, з урахуванням яких вперше було створено спеціальні програми для молодших класів шкіл глухих. В роки довоєнних п'ятирічок (1928-1941 р.р.), з точки зору М.Д.Ярмаченка, був стабілізований навчальний план школи глухих, розроблено відповідні спеціальні програми з усіх основних предметів, видано підручники, які відповідали навчальним програмам. В наступні роки, включно з роками Другої світової війни, навчальні плани і програми коригувалися та уточнювалися. Докорінна перебудова змісту освіти в школах для глухих дітей, на думку історика, сталася в 60-ті роки XX століття, коли реалізовувалось удосконалення рівня освітньо-виховного процесу спеціальної школи для глухих та слабочуючих дітей.

Періодом стрімкого піднесення в розвитку дефектологічної науки в Україні М.Д.Ярмаченко називає середину 50-х початок 80-х р. XX ст. Саме в цей період сформувалася велика група науковців-дефектологів, які очолили наукову еліту дефектологічної науки України. Не менш важливим етапом розвитку сурдопедагогіки М.Д.Ярмаченко називає період прийняття, вже в незалежній Україні, Закону України «Про освіту» (1991 р.). Виходячи з даного закону, як основного, з точки зору М.Д.Ярмаченка, продовжувала удосконалюватись спеціальна освіта дітей з вадами слуху.

Вивчення наукової спадщини М.Д.Ярмаченка з історії сурдопедагогіки свідчить про те, що він був першим в Україні істориком корекційної педагогіки, який звернувся до перших письмових джерел, дослідив значний період становлення навчання і виховання глухих дітей з X по XXI ст., показав витоки і чинники становлення спеціальних методів навчання, обґрунтував історичний поступ розбудови системи спеціальних шкіл і дошкільних закладів, звернувся до аналізу ролі особистості в історії сурдопедагогіки.

ВИСНОВКИ

1. Систематизація досліджень з історії педагогіки та сурдопедагогіки свідчить про те, що науково-педагогічна спадщина М.Д.Ярмаченка не виступала предметом спеціального цілеспрямованого аналізу. Вивчення науково-просвітницької діяльності вченого показало непересічність постаті М.Д.Ярмаченка. Аналіз спадщини свідчить про його суттєвий вплив на становлення та розвиток освітнього простору незалежної України, на формування передової педагогічної думки, на ефективність розвитку

педагогіки та сурдопедагогіки та на педагогічну науку України в цілому на різних етапах розбудови держави.

2. На основі систематизації оприлюднено і введено в науковий обіг архівні джерела, визначено, обгрунтовано, описано етапи науково-просвітницької діяльності М.Д.Ярмаченка: перший – етап зростання, освіти і професійного визначення (1947-1954 р.р.); другий – етап творчої, науково-управлінської зрілості, початку створення наукової школи (1954-1973 рр.); третій – етап реалізації теоретичних, історичних підходів, розвитку і керівництва передовою педагогічною думкою в Україні (1973-1992 рр.); четвертий – етап творення гуманістичних, демократичних засад розбудови педагогічного та наукового простору незалежної України (1992-2010 рр.).

3. Встановлено, що М.Д.Ярмаченко, досліджуючи основи навчання і виховання дітей з вадами слуху, розробив теоретичні положення опори зв'язного мовлення на предметну діяльність та використання досвіду дитини; наповнив змістом принцип свідомості у навчанні дітей з вадами слуху; розвинув культурно-історичну концепцію Л.С.Виготського; створив теорію компенсації; надав теоретичне підґрунтя розмежування формального і логіко-сміслового інтегрованого навчання, що лежить в основі сучасної сурдопедагогічної освіти і на що спираються, як на наукове надбання, дослідники з корекційної педагогіки.

4. Аналіз наукової спадщини М.Д.Ярмаченка свідчить про вагомий внесок в теорію сурдопедагогіки стосовно теоретичного підґрунтя самостійного ініціативного використання словесного зв'язного мовлення; М.Д.Ярмаченком розроблені теоретичні положення свідомості, що виступили в дидактичних принципах, методах, змісті і формах навчання дітей з вадами слуху.

5. У ході історичного розвитку теорії компенсації М.Д.Ярмаченком виокремлено 3 структурні підходи: ідеалістично релігійно-містичний, вульгарно-матеріалістичний, діалектико-матеріалістичний. Вчений вбачав шлях розвитку корекційної педагогіки, яка б спиралася не на ваду дитини, а на глибинні пласти її психічного здоров'я; виділив сутність і умови втілення методів соціальної компенсації, створив теорію сприяння реалізації компенсаторних можливостей глухих і слабочуючих дітей; вийшов за межі окресленої Л.С. Виготським культурно-історичної концепції.

6. За оцінками М.Д.Ярмаченком історичних підходів та його власної теорії, можна зробити висновок, що спільне навчання слабчочуючих або глухих дітей разом з чуочими давало лише організаційний ефект, але не впливало позитивно на розвиток дитини та не забезпечувало реалізацію спеціальних завдань. На відміну від спільного навчання, спеціально організоване навчання для дітей з вадами слуху, яке реалізовувалось через комунікацію, діяльність, свідомість, інтерес, потребу, активність є, за М.Д.Ярмаченком, ідеальною формою не лише компенсації, але й соціалізації та інтеграції дітей з вадами слуху.

7. М.Д.Ярмаченком вперше ґрунтовно систематизована та висвітлена діяльність спеціальних закладів для глухих дітей на території сучасної

України. Розкрита історія виникнення та діяльності шкіл Західної України, які до нього не досліджувалися: Галичина, Буковина та Закарпаття.

Оприлюднені імена видатних діячів-підкувальників про глухих дітей, які залишили по собі згадку нащадкам у зв'язку з тим, що саме вони безпосередньо впливали на розвиток історії сурдопедагогіки, створюючи реальне підґрунтя навчання і виховання глухих дітей. Автором охарактеризована діяльність та внесок вчених-сурдопедагогів, які, на його думку, здійснили в різні історичні періоди обґрунтування навчально-виховного процесу дітей з вадами слуху. М.Д.Ярмаченком зібрані й проаналізовані навчальні плани і програми спеціальних шкіл і дошкільних закладів для глухих і слаббачуючих дітей з 1928 по 1970 р.р.; описано та проаналізовано умови, за яких розвивалася теорія та практика навчання і виховання дітей з вадами слуху в умовах розбудови суверенної України.

Виконане дослідження, не могло охопити всіх аспектів науково-педагогічної спадщини вченого. Серед перспективних напрямків для подальших досліджень можна назвати: внесок М.Д.Ярмаченка в загальну педагогіку, розробка ним проблеми виховання підростаючого покоління, сформульовані ним критеріальні підходи до вивчення педагогічної спадщини О.І.Дьячкова, А.С.Макаренка тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Климко Н. О. Внесок М. Д. Ярмаченка в розробку проблеми компенсації глухоти / Н. О. Климко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 21. – С. 108-112.

2. Климко Н. О. Микола Дмитрович Ярмаченко та його діяльність в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова / Н. О. Климко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 22. – С. 348-353.

3. Климко Н. О. Історія дефектології та сурдопедагогіки в працях Миколи Дмитровича Ярмаченка / Н. О. Климко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – № 23. – С. 110-116.

4. Климко Н. О. М.Д. Ярмаченко про педагогічні системи навчально-виховного процесу дітей з вадами слуху / Н.О. Климко // зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака – Вип. XXIII в трьох частинах, частина 1. Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський : Медобори – 2006, 2013. – С. 83-92.

5. Климко Н. О. Микола Дмитрович Ярмаченко: 21 рік подвижництва на ниві формування наукової педагогічної еліти України /

Н. О. Климко // Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Випуск 8. – С. 34-48.

6. Климко Н. О. Питання інтеграції та соціалізації дітей з вадами слуху у працях М. Д. Ярмаченка / Н. О. Климко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 26. - С. 121-126.

7. Klimko N. A. Outstanding figures of the independent Ukraine. The first president of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine Nikolai Yarmachenko / N. A. Klimko // Teacher education Slaudiu universitet. Research works. - Vilnius, 2013 UAB BMK LEIDYKLA. - NR. 21 (2). Page 40-58.

Анотації

Климко Н.О. Развитие теории та истории сурдопедагогика у науковій спадщині Миколи Дмитровича Ярмаченка. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дослідження науково-педагогічної спадщини М.Д.Ярмаченка, ґрунтуючись на аналізі оприлюднених і уведених в науковий обіг 315 архівних документів, дозволили виділити чотири етапи науково-просвітницької діяльності.

У дисертаційному дослідженні з'ясовано внесок М.Д.Ярмаченка в теорію та історію вітчизняної сурдопедагогіки. Зокрема, внесок в теорію сурдопедагогіки стосується 4 аспектів: зв'язного мовлення; свідомості; компенсації; соціалізації та інтеграції.

Показана роль М.Д.Ярмаченка як історика сурдопедагогіки, де ним вперше ґрунтовно систематизована та висвітлена діяльність спеціальних закладів для глухих дітей на території сучасної України, визначені періоди історії сурдопедагогіки, оприлюднено низку фактичного матеріалу.

Ключові слова: М.Д. Ярмаченко, фундатор сурдопедагогіки, науково-педагогічна спадщина, мовлення, свідомість, компенсація, соціалізація, історія сурдопедагогіки, періоди, глухі діти, слабчучі діти, спеціальні школи.

Климко Н.А. Развитие теории и истории сурдопедагогика в научном наследии Николая Дмитриевича Ярмаченко – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Биографический, жизненный и творческий путь Н.Д.Ярмаченко прослежен через имеющиеся архивные документы и литературные источники, сопоставление и сравнение которых позволило выделить

следующие критерии анализа биографических данных Н.Д.Ярмаченко: изменяемости и совершенствования уровня профессионализма (студент, аспирант, кандидат, доктор педагогических наук, член-корреспондент, действительный член АПН); характер ведущей деятельности в определенный исторический промежуток времени (обучение, преподавание, руководство научно-исследовательской работой института, руководство развитием педагогики в годы обретения Украиной независимости); объективные возможности персонального влияния на развитие науки и образования Украины (директор НИИ педагогики МО УССР, президент АПН Украины); объем и сущность научно-педагогических публикаций (анализ 300 научных и публицистических трудов, стенограмм докладов, лекций).

Анализ, обнаружение и введение в научный оборот 315 архивных документов позволили выделить 4 этапа деятельности Н.Д.Ярмаченко: первый – этап взросления, образования и профессионального определения (1947-1954 г.г.); второй – этап творческой, научно-управленческой зрелости, начало создания научной школы (1954-1973 г.г.); третий – этап реализации теоретических, исторических подходов, развития и руководства передовой педагогической мыслью в Украине (1973-1992 г.г.); четвертый – этап создание гуманистических, демократических принципов переосмысления педагогического и научного пространства независимой Украины (1992-2010 г.г.).

Систематизация наследия Н.Д.Ярмаченко свидетельствует о весомом вкладе в теорию сурдопедагогики относительно теоретической основы самостоятельного инициативного использования словесной связной речи; М.Д.Ярмаченко разработаны теоретические положения сознания, что выступили в дидактических принципах, методах, содержании и формах обучения детей с недостатками слуха. Разработанная ученым теория компенсации содержит трактовку и описание 3-х структурных подходов в ходе исторического развития общества: идеалистически религиозно-мистического, вульгарно-материалистического, диалектико-материалистического. Н.Д.Ярмаченко видел путь развития коррекционной педагогики, который бы опирался не на недостатки ребенка, а на глубинные пласты психического здоровья ребенка с недостатками слуха. Ученый выделил сущность и условия методов социальной компенсации, создал теорию способствования реализации компенсаторных возможностей глухих и слабослышающих детей, вышел за рамки очерченной Л.С.Выготским культурно-исторической концепции.

Исследования взглядов Н.Д.Ярмаченко на историю обучения и воспитания глухих детей в Украине, установлено, что им впервые глубоко изучена, систематизирована и освещена деятельность специальных учреждений для глухих детей на территории современной Украины, раскрыта история возникновения и деятельности школ Западной Украины, которые до него не исследовались: в Галичине, Буковине и Закарпатье; обнаружены имена деятелей-попечителей школ для глухих детей, которые оставили по себе нетленное напоминание потомкам о необходимости

действенной помощи детям с нарушениями слуха, именно они непосредственно влияли на развитие истории сурдопедагогики Украины, создавая научные основы специального обучения и воспитания глухих детей. Охарактеризована деятельность и вклад украинских ученых-сурдопедагогов, которые, по его мнению, осуществили в разные исторические периоды разработку учебно-воспитательного процесса школы для детей с недостатками слуха; описаны и проанализированы условия, в которых развивалась теория и практика обучения и воспитания детей с недостатками слуха в условиях становления суверенной Украины.

Ключевые слова: Н.Д. Ярмаченко, основатель сурдопедагогики, научно-педагогическое наследие, речь, сознание, компенсация, социализация, история сурдопедагогики, периоды, глухие дети, слабослышащие дети, специальные школы.

Klimko N.A. Development of theory and history of surdopedagogiki in the scientific legacy of Nick Dmitry Yarmachenka – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of candidate of pedagogical Sciences, specialty 13.00.03 - correctional pedagogy. - National pedagogical University named after M. P. Drahomanov. – Kiev, 2014.

The study of scientific and pedagogical heritage memorial plaques Ermachenko based on the analysis of published and put into scientific circulation 315 archival documents, allowed us to identify four stages of scientific and educational activities.

In the dissertation study clarified the contribution of M. D. Ermachenko in the theory and history of Russian surdopedagogic. In particular, contributions to the theory of surdopedagogic concerns 4 aspects: coherent speech; consciousness; compensation; socialization and integration.

The role of M. D. Ermachenko as historian surdopedagogic when they are first thoroughly systematized and lit the activities of the special institutions for deaf children on the territory of modern Ukraine, certain periods of history surdopedagogic promulgated a series of factual material.

Key words: N. D. Ermachenko, founder of surdopedagogic, scientific-pedagogical heritage, language, consciousness, compensation, socialization, history of surdopedagogic, periods, deaf children, deaf children, special schools.

НБ НПУ

100171926

Підписано до друку 18.11.2014 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 520
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.

